

ВЕЛИКИЙ РОМАН

Богдан Лепкий

МАЗЕЛЯ
МОТРЯ

Харків
«Фоліо»
2023

ТОМ ПЕРШИЙ

Пам'яті батька

ЦАР

Оркестр загравав «Гей, не дивуйтесь», і в бенкетний зал увійшло 12 хлопців у білих фалендишових каптанах і в жовтих чобітках зі срібними підківками. Один в одного гарні, як малювані, рівного росту, з рівно підстриженим руським волоссям; вуси їм ще й не засівалися. По двох несли великі срібні підноси, на котрих, ніби живі, зривалися до лету великі фазани. Хлопці рядом уставилися від дверей до креденсу, біля котрого за бар'єром тупцював старий ключник і поралося двох крайчих.

Ті розглянули підноси, чи страві чого не хибує, вибрали щонайкращий і разом з хлопцями, котрі його тримали, пішли через зал у верх стола, де сидів... його величество цар Петро.

Наліво біля царя — Олександр Данилович Меншиков, а направо — господар хати Іван Степанович Мазепа.

Крайчі склонилися низько, й хлопці пристанули між царем і гетьманом.

Гетьман доторкнувся рукою важкого підносу і попросив високого гостя, щоби ласкав почати страву.

Високий гість був справді високий, а буйна темна грива робила його ще вищим, бо інші гості здебільшого були гладко причесані. Пир тривав вже яку годину, з'їли страв чимало, а чарок випили ще більше, що й видно було по червоних обличчях і потусклих очах, котрі всміхалися тим солодким усміхом, який вибликує сите задовілля.

Обличчя Петра, жовтувато-бліде, широке, мов надуте, подобало на місяць уповні, тільки що на місяці голим оком не побачиш тих мертвих гір-вулканів, які на ньому є, а на царському виду було чимало прищів, з яких струмками спливав піт, бо жара надворі стояла величезна. Була половина липня, коли у Києві починаються найбільші спеки.

Цар порозпинав свій генеральський каптан так, що тільки лента від Первозванного Андрія не пускала наверх сорочки. Але й це не багато помагало. Йому подавали одну хустину за другою до втирання лиця, і він їх мокрими відкидав поза себе, де стояло двох, мов струна витягнутих, лакеїв. Остання одному з них попала просто на голову, і лакей так і стояв з нею, не сміючи скинути з себе високоцінної реліквії. Полковник Апостол перший побачив це і всміхнувся своїм лівим оком, а за ним стали й другі підсміхатися та штовхати себе, аж гетьман шепнув Войнаровському на вухо, щоби зняв хустину з лакея, що цей і зробив. Але саме тоді Петро знову відкинув хустину і мало не попав нею у лице Войнаровського.

— О, пардон, мосіє Войнаровські, — сказав і розсміявся своїм голосним хохотом.

Щолиш тоді всі стали голосно сміятися, аж зал гуготів.

Тільки світліший Олександр Данилович Меншиков навіть оком не моргнув. Сидів випрямлений, доторкаючись всіма десятьма пальцями стола, прикритого дорогоцінним обрусом, мережаним та вишиваним у полтавські квіткові узорі шовками лагідних красок, що ніби полиняли на яркім київським сонці.

— Гарні у вас птиці лігають, Іване Степановичу, — сказав цар, встромляючи бажантові¹ ніж у хребет з такою силою, що хлопці з підносом аж присіли. — Чи то тутешні, чи заграничні?

— З мого хутора на Бондарівні прилетіли до стіп вашого величства.

---

¹ Фазан.

— Не до стіп, а до зубів і до жолудка, пане гетьмане, — відповів цар, набираючи собі спорий шматок і стільки ж накладаючи на срібну тарілку гетьманові.

Гетьман припіднявся і подякував цареві, а крайчим дав головою знак, щоб піднесли страву Меншикову.

Тоді й решта хлопців з підносами підійшли до столів, і пишні птиці пропадали, роздроблюючися по тарілках так, що тільки хвости й крила осталися на підносах.

— Щоби ця птиця в жолудках не літала, то треба її напоїти анижівкою, — сказав цар.

Гетьман, почувши це, сейчас власною рукою налив і підніс цареві велику золоту чарку, на якій по-мистецьки вирізьблений був гулящий похід Вакха.

Цар підняв чарку, а на галереї роздалось многолітствіє, виконане гетьманським партесним хором. Дисканти, альти, тенори й баси були так гарно дібрані і так зіспівані, що подобали на один чарівний інструмент, на яким грав якийсь незвичайний мистець.

— Не знаю, що у вас, Іване Степановичу, краще, анижівка чи хор. Йй-Богу, такої анижівки я зроду не пив, — сказав цар і поставив чарку на стіл з такою силою, що будь вона зі скла, то вдребезги розлетілася б.

— Радуються вельми серце моє господарське, що наш домашній трунок припав до вподоби мому найдостойнішому гостеві, і, коли сміливість моя не переступить меж дозволеної приличності, я осмілюсь одну барилочку напитку цього покотити до воріт нової столиці.

— Та що ж, — відповів цар, — поляки кажуть: добрий трунок на фрасунок; коти, Іване Степановичу, коти! Будемо пити за твоє здоров'я та думати, як би тобі віддячитися за таку анижівку. Правда, Даніліч?

— Що ваше царське величество звелять сказати, все суцця правда, — відповів Меншиков, зриваючись з місця і стаючи з руками по швах.

— Сідай, князю! — гукнув на нього цар і сіпнув так сильно за рукав, що Меншиков перестрашено глянув, чи він ще рамена тримається. — Ти ж не бублики продаєш, — говорив до нього півголосом, — а на пиру в гетьмана за столом сидиш, зрозумів? А пустих компліментів теж не потребуєш казати, бо я на них не ласий. Говори прямо, що славна Мазепина анижівка і що ти її вип'єш, якщо я тобі позволю, а за це ми придумаємо Мазепі такий дарунок, якого він і не сподівається.

— Ваше царство, ваша й сила, — відповів гетьман, — а для мене вже й тої честі багато, що такого великого гостя вітаю у своїй мізерній хаті.

— Дай Боже всякому такої мізерії, як у вас, Іване Степановичу, — казав цар. — Та не лиш, як у вас, але як і у ваших людей. Може, Кочубей бідний?

— Гетьман знає, що у нас нічого немає, — відповів Кочубей, викликаючи загальний сміх, бо всім відомі були його багатства.

— Веселий народ малороси, — завважив цар, — вам і блазнів і карлів не треба, а мої понадуються, як сичі, що й страва мені не смакує. Налий же, Іване Степановичу, ще моєї анижівки, їй же Богу, хороша.

Гетьман налив, цар підняв чарку, хор заспівав «Многая літа».

— Гарний край та ваша Україна, — хвалив цар, — тільки жарко дуже і до моря далеко. Я б ті ваші пороги до чортової матері геть порозбивав та флотилію у Понтус Евксінус¹ пустив, турецькому султанові під самий його закоцьорблений ніс. Правда, Даниліч? Подумаємо над тим.

Меншиков по старій звичці хотів знов зірватися з місця, але цар так кріпко поставив йому руку на коліно, що йому аж у пальцях затріщало.

— Ну, отже! Але ти, Іване Степановичу, — звернувся цар до гетьмана, — прости за слово, дурний.

---

¹ Чорне море (латин.)

— Його величство, — почав Меншиков, хоча чи злагодити гострий вислів царя, але цей не дав йому прийти до слова:

— Пошийсь і ти у дурники та їдж бублики, от що! — казав до Меншикова, а повертаючись знову до гетьмана, говорив: — А дурний ти, Іване Степановичу, тому, бо нас так славно гостиш. Мої люди і без того просяться на Україну. Дозволь, мовляв, царю, піти й хорошенько обловитися, бо під царським оком у Петербурзі годі здирства робити. А якщо цей пир ще яку годину потриває, то й Даніліч захоче на Україну проситися... Не переч, князю, не переч! Ти ж перед хвилиною сказав, що кожде моє слово — це суцця правда, значиться, я правду кажу. Чого доброго, тобі ще й гетьманської булави захочеться...

Цар уже таки добре був випив, і в його що було в серці, те й було на язиці. Від трунку та від горяча понабігали йому жили на висках і на великих мозолистих руках, високе чоло морщилося, а бистрі очі вискакували з лоба й бігали направо й наліво. Цар кивав нервово головою, жмутки буйного волосся тряслися, і він подобав тоді на льва, що шукає жертви, щоб кинутися на неї.

Подавали нову страву. Зі шматків усякого м'ясива був вироблений по-мистецьки олень, що лежав на підносі, ніби в лісі на мураві. До м'яса обносили в срібних сосієрах підливи чотирьох родів: чорну, жовту, рожеву й червону, яку хто хотів. Остальня була з томатів, що якраз тоді входили дуже в моду. В підливі тій плавали цілі гарні червоні овочі, начинювані начинкою, так смачно приладженою, що хто її засмакував, то й м'яса відрікався, а ще тої червоної підливи казав собі давати.

Один з царських людей якось не уважно набирив собі страву, і томат покотився на білий обрус, значучи на ньому червону доріжку.

Цар спалахнув. Ціле його велетенське тіло стрепенулося, грива наїжилася, викотисті уста відчинилися, показуючи великі рідкі зуби.

Всім було відомо, що царський гнів вибухав несподівано, як улітку громи, і що не було тоді сили, яка би могла його зупини-

ти. Він, як буря, торощив усе кругом, як розгукана стихія, нівечив оточення і, звичайно, щопиш у сні вертав до рівноваги. Царським людям душа влізла в п'яти; вони витверезилися нараз, їх обличчя з червоних робилися білими, а очі з усміхнених ставали перестрашеними.

Небезпека висіла на волосинці.

Але цар, мабуть, пригадав собі, що він не в себе дома, запанував над собою, і тільки з його широких грудей, як з ковальського мішка, добулося важке зітхання. А все ж таки він ухопив рум'яний хлібець, що стояв біля срібної тарілки, і жбурнув його просто в лоб неважливого свого «чоловіка».

— Та й возися тут з такими азіатами! — сказав, звертаючись до Меншикова. — Його в конюшню, а не в Європу пускай, скотина... Уф! Та й гарячо як... Може б, ще анижівки?

— Від алкоголю, смію зауважити, — казав Меншиков, — підноситься температура.

— Як у кого, а в мене клин клином вибивають, наливай, Іване Степановичу.

Гетьман налив, оркестр на хорах гукнув грімкого марша, цар випив, обтер велике лице свіжою хустиною і кинув її мокрою, як хлющ, позад себе, влучаючи тим разом у шибку вікна.

— Чув ти, Іване Степановичу, який я скупий. Кажуть, що я циркель ношу в кишені і, як прислуга не бачить, міряю ним хліб після обіду, а перед вечерею перемірюю, чи не вкрали. Га, га, га! Хай кажуть, не зашкодить. У нас і так злодій на злодію їде і злодієм поганяє. Хай бережуться! Правда, Даніліч?.. Та ще кажуть, що я як всерджуся, то на різницю біжу і волам голови рубаю, ніби кругом мене і без того мало волів; волів, ослів, цапів і всякої скотини... Але тому північному «шпуцерові» я таки мушу ті його тонкі ноги підшибнути; він мені ними заскоро бігає по Європі. І тую решту волосся вискубу йому з лисого лоба, бо й так воно торчить, як когутячий гребінь. Коли б я його раз тільки попав у свої руки!

— Попадемо, ваше величество, — піддобрювався князь Меншиков. — При першій баталії зловимо його.

— Ти його зловиш, Саша? Ха-ха-ха! От ткнув, як пальцем у небо. Карло авантюрист, він шведів веде у загибель, але все-таки він герой, як не лев він, то тигр, а ти тільки лисиця. Лисиця тигрові не пара.

Цар був напідпитку, його гадки не трималися купи.

— Люблю я скороходів, а мої люди ходять, як медведі. Їм усе здається, що вони халатами московське болото загортають. Вони все ще рукою за бороду — мац, а бороду цар узяв, добре, що голову лишив, а то й вона декому не потрібна. Голов забагато, а розуму чортма. А все-таки я цей розум добуду, як не чим другим, то моєю дубинкою. Правда, князю, славна в мене дубинка?

Попавши на улюблену тему, хвалився, чого-то він не зробить. Як наскучить Петербург, то Царгород звоює, хрест на Софії почепить, Середземне море флотом своїм замкне і на Індію піде, бо на місці стояти не любить.

Коли цар говорив, усі мовчали й слухали набожно, тільки крайчі бігали по залу та прислуга справно й мітко збирала зі столу посуду й подавала нову. Стояли її цілі стоси в креденсі, який по-старому мисником називали. Срібні тарілки, півмиски, ножі й вилки всіляких розмірів і різного фасону. Цар їв із золотої посуду. Але вилок і ножа не вживав, м'ясо пальцями дер, казав, що так і Генріх VIII робив.

Прислуга змінила обриси. Замість білих, з тонкого лляного полотна, накрили столи шовковими, блідо-голубої краски з золотими, ручно вишиваними квітками. Замість срібних тарілок подали фарфорові з малюнками козаків і коней біля шатер і крамів, у яких гарні шинкарки шинкували мід та горілку.

— Отся чисто як Кочубеїха, — казав полковник Скоропадський, показуючи свою тарілку сусідові з правої руки.

— Пізнати з мови, якої хто голови, — відповів Кочубей, зачувши слова, трохи заголосоно вимовлені.

Може б, вони й дальше перемовлялися, бо щось мали на пеньку, але в зал увійшло дванадцять хлопців в ясно-синіх чеммерках з золотими гудзиками й потребами. Чотирьох двигало

величезний піднос під накривкою з французького тіста. Інші у кришталевих чашах розносили солодкі підливи, смажені овочі, турецький мід і сорбети. Ті, з підносом, скорим кроком побігли у верх стола і стали між гетьманом і царем. Гетьман підняв покриву, і на підносі показався Петербург, царський двірок і порт, а в порті корабель. Море — то була солодка морожена страва. На кришах будинків на набережній, на стовпах — скрізь білівся цукор, як іней. Штука була так гарно з цукру вироблена, що цар не міг нахвалитися і казав, що коли б це не літо і коли б не треба було спішитися, бо «кунштик» розплинеться, він волів би дивитися на нього, як їсти.

Набрав мороженого повну золоту ложку і гетьманові наложив, а тоді піднос помандрував кругом столів. Крайчі налили чарки старим угорським вином, від котрого по залу понесло пахощами, так принадними для вибагливого носа.

Гетьман встав і виголосив одинокий тост в руки достойного гостя.

Дякував за честь, яка його і його генеральних старшин і цілий край нинішної днини стрінула, бажав цареві Мавтузалемових літ і Самсонової сили, щоб він під ноги свої покорив усякого врага й супостата, щоби про нього слава на весь світ залунала і щоби вівіки вічні не вмовкала.

— А нас, помічників своїх вірних, котрі і здоровля свого для тебе вколупали б, коли б можна, збережи й надаліше у своїй пам'яті і ласці царській.

Ціле товариство вислухало стоячи недовгого, але дуже краснорічливо виголошеного тосту, суто підмащеного латиною і цитатами зі Святого письма. Нараз дехто мало чарки не випустив з рук, бо ще гетьман не проголосив останнього слова, як з валів ревноли гармати.

Дано 12 сальвів, від яких задрижала земля і посипалися спілі грушки в гетьманському саді.

Цар піднявся у весь свій превеликий ріст, в ліву руку взяв золотий пугар, а правою стиснув тонку долоню Мазепи.

— Спасибі, гетьмане Іване Степановичу, славну гостину зготовив еси нам нині, тільки не вистрілюй пороху даром, на ворогів ховай.

— У мене є свої млини, скільки треба, тільки змелемо сірої муки, щоб було чим ворогів угостити.

— Ну, то й добре, — і цар пригорнув гетьмана до себе та поцілував його.

Тоді келих підняв до уст і пив, пив, поки дна не побачив.

Випивши, сів на свій високий фотель, червоним сап'яном вибиваний, і відсапнув.

— Уф, та й яка ж жара! Добре, що мух нема. А то, коли б ще від них прийшлося відганятись...

Слуги змінювали воду, що у великих мідяних посудинах стояла по углах залі, щоби від неї ішла прохолода. До води вливали рожавий олій, відчинювали горішні вікна й кипарисовими гілками навівали прохолоду. Царські очі дивилися кудись далеко, далеко, заходили туманом, маліли, і на них звільна, як вечірні сумерки на вікна, опускалися повіки.

Голова царська опустилася на сап'янову спину високого фотелю, руки кріпко стиснули голову львів на різьблених поруччях, широка андріївська лента подалася, сорочка розтворилася, буйне волосся розлилось неспокійними хвилями кругом круглого обличчя, і — цар заснув.

Його обличчя, перед хвилиною ще таке грізне й непевне, як буревісна хмара, лагідніло й набирало виразу старої дитини, якій сниться якийсь химерний сон. Хто вгадає, що снилося тоді Петрові? Може, ревія флоту біля берегів його столиці, на яку приїхали Дніпром і новими каналами кораблі з Чорного моря, може, його нова палата над розкішними берегами Босфору, може, великокняжий дворець у Києві, де колись стояв пристіл святого Володимира, а може, прямо повні груди його цариці, на яких він заснув, а вона своєю кріпкою рукою гладить його кучері і промовляє стиха: «Спи, мій неуговканий хлопчику, спи!»

Меншиков притулив два пальці до уст: «Тс!» — і в гетьманській палаті зробилося тихо, хоч мак сій, ніби в казці про сплячу царівну. Хто де з прислуги стояв, там і до місця прилип. Царські люди дух затаїли в собі. Меншиков боявся, щоби котрий не гикнув. Дав рукою знак — і вони, не шураючи кріслами, встали, показав на двері, — на пальцях вийшли.

Гетьманські старшини пішли їх слідом.

На голову царя лилося крізь одно з вікон золоте київське сонце. Гетьман власною рукою засунув червону оксамитну занавісу, власною рукою застановив бронзовий голландський годинник, котрий за кілька хвилин мав почати свою курантову арію.

Гетьман з Меншиковим вийшли із залу останні.

Цар спав.

Він привик до того здавна.

І в Петербурзі, від п'ятої години зранку шибаячи собою по усіх усюдах, як по пустині ураган, то працюючи, то зганяючи свій невмолимий гнів на винуватих і безвинних, він щодня за обідом присідав тихо на хвилинку, а з'ївши й випивши за трьох, засипляв сном дитини.

Гетьман знав його стару звичку і біля ідального залу казав приготувати відпочивальню для царя з великим і кріпким дубовим ліжком, накритим новою, гарно виправленою шкірою з оленя.

Та цар не дійшов туди. Видно, що й фотель, червоним сап'яном побитий і гарно кінським волосом вимощений, високий і широкий, бо в яким-будь, як для звичайних людей, цар не вміщався, видно, що й цей фотель, після випитих чарок та ще в жарку літню днину, вколисав бурливого царя до спокійного сну.

Цар спав...

СЛУХАЙ, ЩО МЕНШИКОВ СКАЖЕ

Гетьман Мазепа попід руки зі світлішим Олександром Даниловичем Меншиковим увійшли до сусідньої кімнати.

Була вона вистелена пушистими перськими диванами, котрі глушили навіть ходу здорових боярських стіп. Тільки козацькі сап'янці поскрипували злегка.

Кругом кімнати стояли шафи, а в них за мосяжними решітками уставлені в білий пергамін¹ пооправлювані книжки. Було й декілька переплетених у людську шкіру. Привіз їх гетьман ще колись давно з заграниці як доказ, що й там, де висока культура, лучаються прояви варварства. Над шафами висіли ритовини своїх і заграничних мистців, між котрими гетьман, зокрема, любив портрети Гондіуса.

У шкіряних вигідних фотелях і на дубових данцігських стільцях сиділи гуртками генеральні старшини, і полковники, і другі гості, розмовляючи півголосом із собою.

Прислуга розносила чорну каву, варену на турецький лад. Не мололи її, лиш товкли на крупі і пражили у мідяних риночках з довгими ручками. Кипучу, з шумкою, приносили й наливали з риночок у філіжанки з гербами Мазепа.

Запах кави мішався з тютюновим димом, бо чури розносили файки на довгих цибухах, набивши їх турецьким тютюном, котрого повно було у слошових ящиках на круглих столах. Дехто із старшин не приймав файки, лиш витягав із шараварів свою власну, на короткім цибушку, носогрійку і набивав тютюном з власного городу, до котрого так привик, що й гетьманський не підходив йому під смак.

Стародубський полковник Скоропадський, з лагідним панським обличчям, тримав у своїй тонкій долоні пухку руку генерального судді Кочубея і впевняв його, що йому й не снилася така грішна гадка, щоб обидити його «зацну й вельми шановну малжонку», Любов Федорівну. Нехай би й сам генеральний суддя приглянувся був до його тарілки, то сказав би певно, що це ніби живий «контерфехт» пані Кочубеїхи. Кочубей вузькими, татарського крою очима дивився на стародубського полковника

¹ Пергамент.

і похитував головою, аж довге товсте волосся скоботало його по потилиці.

— Із-за такої пустої причини годі нам, пане полковнику, своєї товариської приязні псувати. Кажуть, що коли добре дивишся на місяць, то побачиш, як там брат брата на вилах тримає. Чому ж тоді і на гетьманській тарілці не можна було вам добачити портрету моєї пані? Що моя дружина — жінка стійка, з того я собі великого сорому не маю, бо вона мені, за недостатком часу, у моїх маєтностях велику поміч повсякденно чинить, за що я Господові, встаючи й лягаючи, з глибини серця мого щиро дякую, що не спарував мене з якоюсь модницею, легким вітром підшитою. Кажуть про неї, що нібито як вона гляне, то молоко кисне. Та це лиш вигадки такі, бо, дивіть, кілька я літ з нею прожив, а й досі не скис.

— Якщо на вас, пане суддью генеральний, дивитися, то треба сказати, що у вас дружина, що й кращої не треба.

— А так! Вона, бачите, не з тих, що, як то кажуть, через твою яму на другого гляну.

— Але й ви, мабуть, не з тих, щоб можна сказати: одну милу в яму, на другу гляну.

— Хорони мене, Боже, я не з тих, що, як той мовляв, взяв Бог жінку, а я візьму дівку. В мене вже тая пісня давно відспівана, і вдруге я її співати не хочу. Я чоловік старої моди, не теперішній. Ви, пане стародубський полковнику, знаєте, як воно є, бо чую, що й ваша пані Настя, не в гнів їй кажучи, не іншого кшталту; жінка цнотлива, але за словом до сусіди не йде. А що про мою всячину плещуть, то тому, бо вона гетьманові не злюбила-ся, а знаєте, що від голови риба смердить.

— Тс! — і стародубський полковник смикнув Кочубея за рукав, бо гетьман недалеко від них сидів і з Меншиковим щось пошепки балакав.

— Від тої вашої чорної «кагуї», — казав світліший, — хміль мені з голови вишумів, а я, правду сказати, таки чимало випив, бо й пивниця ваша дійсно гетьманська.

— Кава — напиток добрий. Я до неї ще за молодих літ привик. У Марселі і в Парижі є окремі дома, кофейнями звані, куди сходиться інтересний народ, письменники, комедіанти тощо. В Лондоні славний лікар Гарвей записав лікарській колегії цілих 56 фунтів зернят отсеї кави, щоб вона пила й розсліджувала її вплив на жолудок. І я впевнився також, що проти сонності, проти втоми, коли чоловік не може гаразд умово працювати, цей напиток кратний всілякого ліку. Так випиймо тоді по чарці.

Меншиков пив і курив файку, пускаючи дим далеко позад себе, щоб він не ліз гетьманові в очі.

Гетьманське обличчя, хоч старе, було таке свіже й гарне, що всякий мимохить шанував його, навіть Меншиков, котрий, крім царя, не шанував нікого, бо й нікого тоді не боявся.

— Цар був нині до вас дуже прихильний, — казав світліший, — дуже! Таким прихильним я його вже давно до нікого не бачив. Вам, пане гетьмане, Іване Степановичу, треба би пильно дбати, щоб не втратити царської ласки.

Лівий куток гетьманових уст злегка задрижав, і ліва брова піднялась вгору. Гетьманові не подобався такий вислів впливового царського достойника, колишнього бублейника. Але він погадав собі, що це гість і гість, котрий випив не трохи, і відповів спокійно:

— Знаю я, що панська ласка на бистрім коні їздить, але я вже, бачите, надто старий, літами і службою принищений, щоб мені підбігати за нею.

— Підбігати не підбігати, а все-таки мати на виду, щоб вона не перескочила на когось другого.

— На другого?

— А так. Гадаєте, що ніхто з ваших не запопадає її. Гадаєте, що це все ваші приятелі? — і він рукою показав на гетьманських старшин. — Це такі приятелі, що з ними дружи, а ніж під полою держи. От що! Це я вам по прихильності до вашої світлої особи кажу, а не з іншої причини.

— Спасибі вам, князю Олександрє Даниловичу, у прихильність вашу мені нема що й сумніватися. Я числю на неї, як на чотири тузи. Але скажіть же ви мені, будь ласка, якими способами можу я ще більше задокументувати свою вірність цареві? Хіба ж я з Голіциним не ходив на Перекоп, а що похід не вдався, так це його, а не моя вина. І невже ж я на приказ царський не будував кріпостей на річці Самарі і на Орелі, зражуючи собі Запорозьке військо, бо тії кріпості, як вашій світлості відомо, заступали шлях українському людові на Запорожжя? Хіба ж я мало мав турботи з Петриком за ті три роки, що він баламутив на Україні, невже ж я не брав Кізікермен, не послав 15 тисяч козаків на Азов, а Іскру з моїми охочекомонними на Лівонію, то знову 10 тисяч козацтва у Псков? Невже ж не ходили в далекі і трудні походи мої полковники Борухович, Апостол і Миклашевський, затрачуючи чимало козацького народу на царських вислугах? Всього й не перечешиш, і не хочу я вичислювати, щоб не здавалося світлості вашій, що про свої заслуги нагадую, нагороди якоїсь собі бажаючи, бо мені, старому, ніяких нагород уже не треба, крім вічної, о котру я Всевишнього в церквах, моїми коштами, на більшу його славу і на утвердження віри нашої святої, благочестивої, побудованих, повсякчасно благаю. Ремствує на мене народ за ті тягарі, якими я його обкладаю, за ті безнастанні походи, за консистенцію славного війська його величества на Україні, за те, що я Палія приборкав, лад і дисципліну завів і за всякії другі тягарі, яких я від нього, стиснувши своє власне серце в жмені, вимагаю. Але я не багато послуху тим жалям і ремствуванням даю, маючи одну велику ціль на оці, щоб цей великий і провидінням Божим багато вивінуваний край заспокоїти і щоби, між нами кажучи, далеко не малі бажання нашого найдостойнішого пана й володаря вдоволити.

Хитрі й пронизливі очі Меншикова вибігали з його гарного, але мало інтелігентного обличчя й повисали на краснорічливих устах Мазепи, котрий коли хотів, то вмів мовою своєю кожного за серце брати. Здавалося, ніби Меншиков й собі хотів тої шту-

ки навчитися і жалував, що він нині замало тверезий, щоб бути гідним учеником такого знаменитого вчителя.

Набивши файку тютюном і підставивши її чурі, щоб запалив, він відповів спроквола:

— Об вірності вашої милості найяснішому панові нашому ніякого сумніву бути не може. В мене, пане гетьмане, й гадки такої не було, щоб її у сумнів подавати. Я тільки натякав на людей ваших, котрі задуже в пір'я вбилися і зависоке хочуть літати. Кожному з них здається, немов то він у полку своєму якийсь суверен незалежний, і нема між ними такого, котрий би й чортові самому не запродався, щоб тільки булаву вашу гетьманську запопасти в руки та ще синові своєму її на дальше передати. Пора вам, гетьмане Іване Степановичу, приборкати ворогів ваших, пора показати свою владу й силу.

Гетьман кинув оком по залу і, зауваживши, що дехто зі старшин вдає, ніби він кудись далеко гадками своїми блукає, а кожде словечко всесильного царського любимця з воздуха ловить і втямку кладе, відповів з притиском, щоби вони почули:

— Того я не можу зробити; не можу й не хочу!

— Чому ж бо то так? — питався Меншиков, присуваючись до гетьмана.

— А тому, бо не пора тепер, мавши великого ворога заграничного і не звоювавши його, визивати на бій домашніх ворогів, не пора починати найгіршої зі всіх хатньої війни.

— Хатнього того ворога гетьманові Мазепі нема чого щадити, бо він гетьмана свого не щадить. Троюдить і коверзує. Канцелярія царська могла би щось більше про це сказати, та не місце і не пора нині до того.

— Всі ми люди грішні, живемо та й грішимо, — перебив князеві гетьман.

Але князь говорив даліше:

— А боятися того хатнього ворога гетьманові Мазепі тому нема що, бо за гетьманом цар. Але ж цареві треба тую вірність ще й тим отее способом довести і на віки вічні добру пам'ять по

собі лишити, що от, мовляв, один був вірний гетьман Іван Степанович Мазепа, що так багато добра зробив для царя і для Московської держави...

У цей мент з грюхотом відчинилися поліровані двері від бенкетного залу і на порозі в цілій своїй величі появився Петро.

Генеральський каптан, заціпнутий на всі гудзики, лента через плече, волосся доведене до ладу, очі свіжі й бистрі, голова піднесена вгору.

— Даніліч! — гукнув як перед фронтом, — пора нам їхати! Година п'ята, моя галера жде. Якір вгору! — повторив улюблену моряцьку команду.

Меншиков зірвався на рівні ноги, піднявся з місця також гетьман і його старшини.

— Відпочивали, Іване Степановичу, після обіду? — спитав цар, повертаючися ввічливо до гетьмана.

— Ні, ваше величество, ми провели декілька хвилин на цінній для мене розмові з Олександром Даниловичем.

— То не добре. Розмова розмовою, а природа домагається своїх прав, тіло потребує відпочинку та ще у вашому віці. У вас же подагричні болі.

— І хірагричні, і в лівому боці щось мені долягає, чого мій хірург розібрати не вміє.

— Отже, бачите. Вам треба на себе більше вважати. Я другого Мазепа не маю і, мабуть, не скоро знайду... Даніліч, — звернувся нараз до Меншикова, — подбай, щоб усе було до від'їзду готове.

— Слухаю вашого величества! — відповів князь, віддавши цареві військовий поклін і назадгузь подавався до дверей.

— Лиши це другим, ступай прямо, а то лоб розіб'єш, — сказав цар до Меншикова і взяв гетьмана під руку. Увійшли до бенкетного залу.

Тут все ще стояло так, як тоді, коли цар замкнув до пообідньої дрімки свої достойні повіки. Годинник стояв, пахла рожана вода, кризь кармазинові занавіси падали теплі блиски попудневого липневого сонця.

ЗМІСТ

ТОМ ПЕРШИЙ

Цар	3
Слухай, що Меншиков скаже	12
Не лиш молотом, але й мечем	23
Незнайомий	25
Ніч	38
Ранком	48
На фортеці	53
Марія-Магдалина	61
З гетьманським листом	72
У новому дворі	98
Як ця рана болить	105
Кочубеї	109
Ранком у Ковалівці	124
Кочубеева святиня	130
Діана	134
Перелім	151
Троянди	163
Бандура	167
Єва	193
Велике бажання	206
Назустріч сонцю	212
Кольористі огні	221
Настрічу новому	239
Рішення	255
Свати	266
Кажуть...	270
Зрив	273
У темниці	282
Батько й донька	284
У монастир	289
У Бахмач	297

ТОМ ДРУГИЙ

Докинь дрівець!	302
Втікати	314
Пробудження	316
Зимом — грім!	325
Розмова	330
Гетьманське слово	336
Semper idem	348
Між розумом і серцем	354
Озеро серед лісу	361
Між книжками	379
Колись і нині	386
Чи плакати, чи сміятися	394
Чи мені сниться, чи мені здається	399
Чи доспівана пісня?	401
Почув правду	410
Я, Кочубеїха	416
Розцвітайтесь, квітки!	422
Щастя	435
Білі коні	442
Білий сніг	450
На святий вечір	455
Вертеп	470
Як воно скінчиться?	484
Веселе Різдво	487
Державна конечність	514
Білий ранок	517
Carpe diem	523
Карлик — чоловік	529
Очі	534
Недоспівана пісня	536
ДОДАТКИ	538